

УДК 331. 005.95/.96, 331.5 338.2
JEL E61, J1, N3, N44, P52
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8840-3119>
DOI <https://doi.org/10.17721/tppe.2025.51.10>

Красота О. В., д. е. н, доцент,
КНУ імені Тараса Шевченка
helena555@knu.ua

ДОСВІД ЗАХІДНИХ БАЛКАН У ВІДНОВЛЕННІ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

*Стаття присвячена вивченню міжнародного досвіду відновлення людського капіталу, що є одним із головних, довгострокових та найскладніших викликів повоєнної відбудови України. Актуальність дослідження підкреслюється тим фактом, що жодні фінансові інвестиції чи відбудова інфраструктури не можуть компенсувати катастрофічні демографічні втрати та руйнування інтелектуального потенціалу країни, спричинені широкомасштабною агресією. Після лютого 2022 року Україна зіткнулася з безпрецедентним за масштабом та інтенсивністю «відтоком мізків» та глибокими соціальними, психологічними та освітніми травмами, що становлять пряму загрозу її майбутній економічній конкурентоспроможності та національній безпеці. Підкреслено, що з огляду на системний характер воєнних втрат, традиційні стратегії відновлення людського капіталу, що застосовуються в мирних умовах, виявляються малопридатними для воєнного та повоєнного періоду. Вони неспроможні протидіяти руйнівним наслідкам війни, таким як демографічна катастрофа, психологічна травматизація та масове руйнування освітньої інфраструктури. Тому **метою** цієї статті є здійснення порівняльного аналізу та систематизації стратегій відновлення людського капіталу, апробованих країнами Західних Балкан. Вибір країн Західних Балкан обумовлений їхньою унікальною історією. Вони пройшли через затяжні збройні конфлікти та вирішували гострі питання відновлення людського капіталу після завершення воєнних дій. Констатовано, що вивчення цього досвіду є надзвичайно важливим для розробки адаптованих для української державної політики рекомендацій у сфері подолання непрямих втрат людського капіталу, зокрема, ефективної протидії масовій еміграції кваліфікованих фахівців, науковців та молоді.*

*У статті використано низку загальнонаукових та спеціальних **методів**, зокрема, метод аналізу та синтезу, узагальнення, порівняльно-історичний метод.*

Ключові слова: людський капітал, макроекономічна стабільність, соціально-економічне відновлення, «відтік мізків», репатріація, інклюзія, економічна політика, циркулярна міграція.

Постановка проблеми. Повномасштабна військова агресія проти України спричинила порушення макроекономічної стабільності та безпрецедентні втрати людського капіталу. Вони охоплюють не лише прямі демографічні втрати (загибель і поранення військових і цивільного населення), але й масову зовнішню міграцію висококваліфікованих кадрів, внутрішнє переміщення, погіршення фізичного та

ментального здоров'я населення, а також руйнування соціальної, освітньої та медичної інфраструктури. Масштаб і глибина цих негативних наслідків створюють безпрецедентний виклик для майбутнього повоєнного відновлення та сталого економічного розвитку держави.

Традиційні підходи до відновлення людського капіталу, розроблені та апробовані в мирний час, є недостатніми та неефективними для подолання руйнівних наслідків військової агресії. Існує нагальна потреба у пошуку шляхів ефективного відновлення людського капіталу, які б ґрунтувалися на критичному аналізі та адаптації успішних міжнародних практик країн, що пережили аналогічні виклики – військові конфлікти, економічні кризи чи значні соціальні потрясіння.

Аналіз останніх публікацій. Перші спроби аналізу людського капіталу та його економічної цінності були здійснені класиками економічної думки, такими як А. Сміт, Д. Рікардо, У. Петті, Дж. Мілль, К. Маркс, Л. Вальрас та І. Фішер. Вони розглядали людину з точки зору її продуктивної функції та витрат на відтворення її здібностей.

Виникнення та розвиток власне теорії людського капіталу традиційно пов'язують із працями Т. Шульца та Г. Беккера (60-і рр. XX ст.), С. Кузнеця, Ф. Махлупа, Л. Туроу та інших. У 1990-х роках XX століття відбулася активізація досліджень різних аспектів людського капіталу, зокрема ця теорія набула подальшого розвитку в працях вітчизняних вчених-економістів. О. Грішнова, Е. Лібанова, Д. Ливч, І. Петрова, А. Шахно та інші зосередили свою увагу на практичних аспектах відновлення людського капіталу в умовах національної економіки. Їхні роботи підкреслюють його стратегічне значення для забезпечення стабільного розвитку як окремих регіонів, так і держави в цілому, формуючи українську школу теорії людського капіталу.

Сучасні науковці активно досліджують проблеми відновлення людського капіталу в умовах повномасштабної війни та повоєнного відновлення України, приділяючи значну увагу вивченню міжнародного досвіду. О. Берданова та І. Дагаєв досліджують «економічні дива» повоєнного відновлення Німеччини, Італії та Японії після Другої світової війни. Вони наголошують, що успіх цих держав став можливим завдяки синергії потужних міжнародних програм допомоги (зокрема Плану Маршалла, Плану Доджа для Японії) та реалізації ефективної внутрішньої політики, що дозволило цим країнам вийти на передові економічні позиції [1]. Л. Кібальник, О. Кравченко, Д. Кушніренко аналізують зарубіжний досвід управління людськими ресурсами в країнах, які успішно пройшли шлях відновлення після військових конфліктів. Це Німеччина, Японія, Південна Корея, Ізраїль та США. Особливу увагу приділено досвіду цих країн щодо застосування нових підходів до розвитку та навчання кадрів, психологічної підтримки громадян, які постраждали від війни, а також реінтеграції військовослужбовців у мирне життя [2]. Т. Богдан, а також С. Шульц та О. Луцків у своїх дослідженнях приділили увагу фінансовим та структурним особливостям повоєнного відновлення економік країн Балканського регіону [3; 4].

Проблеми збереження, розвитку та відновлення людського капіталу, особливо в умовах постконфліктного суспільства, перебувають у центрі уваги не лише окремих дослідників, але й провідних міжнародних та українських а науково-дослідницьких центрів. Вони зосереджуються на розробці нових методологій оцінки втрат людського капіталу та ефективних політик реінтеграції, перекваліфікації та психосоціальної підтримки населення. На міжнародному рівні важливим дослідженням є Human Capital Index, який публікує Світовий банк і в якому кількісно визначається внесок охорони здоров'я та освіти (продуктивність наступного покоління працівників [5].

Усвідомлення стратегічної важливості людського капіталу зумовило формування в Україні відповідної нормативної бази. Ключовим документом є Стратегія людського розвитку [6], яка має на меті систематизувати державну політику щодо інвестицій у якість життя, освіти, здоров'я та навички громадян, забезпечуючи стійке відновлення та зростання потенціалу нації. У цій Стратегії визначено пріоритетні цілі розвитку людського капіталу, які охоплюють: поліпшення здоров'я та демографії; створення освіченого, інноваційного суспільства; всебічний розвиток особистості та патріотичне виховання; підвищення рівня життя, зайнятості, соціальної підтримки; забезпечення гендерної рівності за європейськими стандартами. Проте в умовах катастрофічної втрати людського капіталу через повномасштабну війну окремі дослідники, зокрема Л. Ємельяненко, В. Пантасенко, а також фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, закликають додати до зазначених стратегічних цілей нову пріоритетну мету, а саме: забезпечення повернення українців на Батьківщину [7; 8].

Невирішені частини проблеми. Попри численні дослідження різних аспектів людського капіталу, недостатньо вивченими залишаються питання ефективної адаптації та імплементації міжнародного досвіду щодо створення інклюзивних програм відновлення вітчизняного людського капіталу у воєнний і повоєнний періоди.

Метою статті є вивчення та узагальнення міжнародного досвіду відновлення людського капіталу в країнах Західних Балкан, які пережили збройні конфлікти та повоєнне відновлення, а також обґрунтування можливостей адаптації найбільш ефективних механізмів цього досвіду в сучасних умовах України.

Методологія дослідження. У статті використано низку загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, які забезпечують глибину та достовірність отриманих висновків. Основними є: метод аналізу та синтезу (при розгляді міжнародних стратегій), порівняльно-історичний метод (для встановлення паралелей між досвідом Західних Балкан та реаліями України), метод узагальнення (для формування універсальних уроків). Системний підхід використовується для розгляду людського капіталу як складної динамічної категорії, що вимагає комплексного відновлення. Основним критерієм при виборі країн стало їх розмежування на дві групи: ті, що зазнали значних втрат людського капіталу внаслідок збройного конфлікту (війни), та ті, де ці втрати були спричинені іншими чинниками (економічного, політичного чи іншого характеру). Такий підхід дозволяє зосередити аналіз не на першопричинах втрат, а на ефективності

механізмів відновлення цього потенціалу після масової еміграції, незалежно від її каталізатора – війни, економічної кризи чи етнічних переслідуваннях. Це забезпечує комплексну оцінку та полегшує вибір найбільш адаптованих стратегій для прискореного відновлення людського капіталу України. Практична цінність дослідження полягає в систематизації економічних політик та заходів, які можуть бути імплементовані в Україні для прискореного відновлення ключових компонентів людського капіталу.

Результати дослідження. З початку 90-х років ХХ ст. близько 35 держав світу пережили збройні агресії різного характеру, тривалості, глибини втрат, а також шляхів їх вирішення. Географія збройних протистоянь кінця ХХ - початку ХХІ століття є надзвичайно широкою. Серед найвідоміших з них були війни в Балканських країнах та у В'єтнамі, довготривалі конфлікти в Афганістані та Сирії, інтенсивні протистояння в Кореї, на Кіпрі, в Грузії та низці африканських країн, де економічне відновлення тісно перепліталось з вирішенням гуманітарних проблем [4]. У повоєнний період ці країни постали перед подвійним викликом: з одного боку була потреба ліквідації руйнівних наслідків війни (розмінування територій, відбудова інфраструктури, гуманітарна допомога тощо), а з іншого – подолання довготривалих структурних проблем, які були основною причиною нестабільності та існували в економіці ще до початку бойових дій (слабкі інститути, корупція, низький рівень людського капіталу).

Україна сьогодні переживає потрясіння, масштаб якого, ймовірно, перевищує всі зазначені вище випадки збройних агресій за показниками руйнувань, міграційних потоків та втрат людського капіталу. Тому критично важливо звернутися до міжнародного досвіду для розробки власного унікального та ефективного шляху відновлення й розвитку національного людського капіталу. Досвід відновлення людського капіталу країн Балканського регіону є, на нашу думку, достатньо релевантним для України. Ця актуальність визначається не лише географічною, політичною та економічною близькістю Західних Балкан до України, але й тим, що більшість із цих країн стали ареною руйнівних збройних конфліктів і відчули на собі всі наслідки ведення бойових дій, подібно до того, як це відбувається в Україні сьогодні. Факт пережитих воєнних дій та повоєнного відновлення робить досвід країн цього регіону безцінним для формування поточної та повоєнної української політики.

До групи країн Західних Балкан, чий досвід ми розглядаємо в контексті відновлення людського капіталу, входять: Албанія, Боснія і Герцеговина, Косово, Північна Македонія, Сербія, Чорногорія, а також Хорватія (яка є членом ЄС з 2013 р., але історично включається до цього регіону). Досвід кожної з цих країн є унікальним за рівнем і типом воєнних дій, проте всі вони відчули шок для національного людського капіталу. Зокрема Чорногорія не була ареною інтенсивних бойових дій на власній території, проте зіткнулася з масовим напливом біженців та економічними наслідками санкцій, що створило значне навантаження на соціальну інфраструктуру країни. Албанія також не була безпосередньо втягнута в югославські війни 1990-х років, однак стала ключовою тиловою базою та притулком для сотень тисяч біженців (етнічних

албанців), які тікали з Косова під час війни в 1999 році, що спричинило гуманітарну кризу та дестабілізацію. Північна Македонія уникла бойових дій на початкових етапах югославських воєн, проте у 2001 році в країні спалахнув внутрішній збройний конфлікт між урядовими силами та етнічними албанськими повстанцями. Цей конфлікт, хоча і був короткочасним, був вкрай інтенсивним і призвів до людських жертв та внутрішнього переміщення. Більшість інших країн (Боснія і Герцеговина, Косово, Хорватія та Сербія) пройшли через складний період воєн. Це призвело до руйнування виробничої та соціальної інфраструктури, пам'яток культури, масштабного переміщення населення, глибоких соціально-психологічних травм, що стало безпосередньою загрозою для людського капіталу.

Таким чином, усі країни Західних Балкан відчули на собі прямий чи непрямий вплив югославських воєн 1990-х та початку 2000-х років, що робить їхній досвід релевантним для України. Спільним для цих країн є незавершені територіальні проблеми, які ускладнюються історичними та етнічними суперечками. Ця політична та соціальна нестабільність додає специфіки їхньому повоєнному відновленню.

Війни на Балканах призвели до величезних людських жертв, травм та вимушеного переміщення мільйонів людей. Одним із найбільш відчутних довгострокових наслідків став «відтік мізків», коли найбільш кваліфіковані кадри, фахівці та молодь емігрували. Це вплинуло на потенціал повоєнного розвитку регіону. В цьому контексті спільним викликом для країн регіону стало відновлення людського капіталу в умовах нестабільності та економічної трансформації.

Надзвичайно корисним з точки зору українського контексту є досвід *Хорватії*. Після Війни за незалежність 1991-1995 років країна втратила сотні тисяч своїх громадян – і не лише через безпосередні бойові дії та їхні наслідки (фізична втрата людей), але й через інтенсивну еміграцію кваліфікованих кадрів. Війна забрала життя понад 21 тис. людей, майже 13,6 тис. з хорватського боку (в тому числі зниклих безвісти) [9]. Ці демографічні втрати створили значні перешкоди для швидкого економічного відновлення країни. Однак, незважаючи на ці тяжкі наслідки, досвід Хорватії можна розглядати через проведення позитивної паралелі для України: важке і тривале відстоювання власного суверенітету воєнним шляхом завершилося досягненням незалежності Хорватії, а згодом – і повноцінною євроатлантичною інтеграцією (членство в НАТО з 2009 року та в ЄС з 2013 року). Цей шлях підтверджує, що боротьба за незалежність, подібна до тієї, яку веде Україна, може призвести до стратегічної перемоги та інтеграції у європейське співтовариство.

Після завершення Війни за незалежність і подолання першої фази воєнних руйнувань, з початку 2000-х років уряд Хорватії зосередив увагу на наступному етапі відбудови – на людському розвитку. Основними напрямками відновлення людського капіталу стали комплексні програми реінтеграції населення та діаспори, а також стратегічний курс на євроінтеграцію та активне використання фінансування ЄС. Указ «Про статус переміщених осіб і біженців» (1991 р.) був замінений Законом «Про статус

переміщених осіб і біженців» у 1993 році. Закон регулював, хто може вважатися біженцем і/або переміщеною особою, порядок набуття цього статусу і страхування права на необхідне житло [9]. Також була впроваджена Програма повернення та реінтеграції біженців та переміщених осіб. Ця програма мала комплексний характер та передбачала не лише забезпечення житлом і відновлення майна, але й надання громадянам умов для реалізації освітніх і трудових можливостей. Це було надзвичайно важливо для повернення населення на Батьківщину та для запобігання поглибленню демографічної кризи. У партнерстві з Європейським Союзом було запропоновано Програму для розвитку людського капіталу (Human Resources Development Programme, HRDP). Вона охоплювала кілька стратегічних напрямків, які безпосередньо стосувалися проблем відновлення та розвитку людського капіталу, особливо після завершення воєнних дій (таблиця 1).

Таблиця 1

**Стратегічні напрями Human Resources Development Programme (Хорватія)
та їх значення для відновлення людського капіталу (ЛК)**

Напрямок	Цілі та діяльність	Значення для ЛК
Сприяння зайнятості	Підтримка самозайнятості, програм професійної переорієнтації, особливо для довгострокових безробітних та ветеранів війни, надання субсидій для працевлаштування	Зменшення безробіття, зростання трудового капіталу як реалізації ЛК у процесі праці
Система освіти та навчання	Модернізація навчальних програм професійної освіти і підготовки, підвищення кваліфікації викладачів, впровадження навчання впродовж життя (lifelong learning)	Покращення освітнього капіталу, його відповідності потребам ринку
Соціальна інклюзія	Програми для соціальної та економічної інклюзії вразливих груп населення, включно з особами, які повернулися, переміщеними особами та представниками національних меншин	Відновлення соціального капіталу, згуртованості, залученості вразливих груп населення
Розвиток партнерства	Підтримка зовнішнього середовища та правил гри (інститутів) через співпрацю між роботодавцями, профспілками, освітніми установами та державними органами для кращого планування ринку праці і ефективного функціонування людського капіталу	Посилення інституційного капіталу та ефективності систем

Джерело: складено автором за матеріалами [10; 11]

На нашу думку, досвід цієї ініціативи є особливо цінним для України з огляду на те, що Програма HRDP:

- допомогла Хорватії інтегрувати велику кількість людей, які постраждали від війни, на національний ринок праці (це доцільно використати Україні насамперед в контексті реінтеграції ветеранів та внутрішньо переміщених осіб);
- була спрямована на створення достатньо привабливих умов для кваліфікованих фахівців, щоб зменшити міграційні втрати (є пріоритетом для України);

- демонструє, як цільові фонди ЄС можуть бути використані для системного відновлення, а не лише для фінансування пошкодженої інфраструктури (Україна може використати подібні механізми на шляху до членства в ЄС).

Хорватія також активно співпрацює з Європейським Союзом й залучає його кошти для фінансування своїх програм. Зокрема, починаючи з 1996 року, ЄС надає значну допомогу сектору відновлення і реконструкції житла та інфраструктури, а також соціально-економічному розвитку, підтримуючи процес сталого повернення та реінтеграції біженців та переміщених осіб. Хорватія також активно використовувала гранти ЄС, які спрямовувалися на підвищення конкурентоспроможності хорватських фахівців на європейському ринку праці, на розвиток підприємництва і стартапів. Мета таких заходів полягала в тому, щоб трансформувати вимушену трудову еміграцію (яка посилилася після вступу до ЄС у 2013 році) з позиції суцільних втрат людського капіталу на ресурс розвитку, забезпечуючи повернення висококваліфікованих кадрів або їхню економічну співпрацю [12].

Досвід Хорватії, вважаємо, є особливо цінним для України, оскільки він демонструє, як країна, що пройшла через війну за суверенітет і незалежність, може успішно використовувати механізми європейської інтеграції як потужний фінансовий інструмент для цільового відновлення та розвитку національного людського капіталу.

Показовим також є досвід *Сербії*. Після югославських воєн 1990-х років країна зазнала масштабного відтоку молоді, науковців і висококваліфікованих фахівців. Після завершення воєн та усунення режиму санкцій у 2000-х роках, Сербія зіткнулася з необхідністю негайного реагування на виклик «відтоку мізків». Уряд розпочав упровадження низки цілеспрямованих програм, спрямованих на повернення висококваліфікованої діаспори та стимулювання інновацій як основи для відновлення людського капіталу. Зокрема, було створено Національний фонд інновацій для фінансування дослідницьких проєктів, підтримки молодих науковців і розвитку стартапів. Це було прямим кроком для відновлення наукового людського капіталу та створення умов для самореалізації громадян всередині країни.

Було запущено комплексні програми співпраці з діаспорою, зокрема проєкт «Ташка Povratka» («Точка повернення»), який надавав юридичну, адміністративну та кар'єрну підтримку фахівцям-репатріантам. Метою таких програм було перетворити діаспору з втрати на стратегічний ресурс для розвитку. На окрему увагу заслуговують й податкові преференції, а саме: введення податкових пільг для фахівців, які поверталися в країну, насамперед для тих, хто працював у високотехнологічних галузях. Це був прямий економічний важіль для підвищення конкурентоспроможності внутрішнього ринку праці. Не менш важливою була значна міжнародна фінансова та експертна підтримка, яка сприяла створенню інноваційної екосистеми, зокрема формуванню технологічних парків у найбільших університетських центрах: Белграді, Ніші та Новому Саді. Це

заклало фундамент для перетворення ІТ-сектору Сербії на один із провідних двигунів економічного зростання [12; 13].

Хоча повного та швидкого повернення людського капіталу в Сербії так і не відбулося, на особливу увагу заслуговує досвід цієї країни щодо переходу до моделі циркулярної міграції [14]. Зазначена модель характеризується тим, що фахівці, які працюють за кордоном, підтримують тісні зв'язки з Батьківщиною, підвищуючи свою професійну компетентність та інвестуючи в освіту та розвиток (у знання, фінанси, контакти) як резиденти своєї країни. Для України цей досвід є важливим з огляду на необхідність збереження зв'язків з мільйонами вимушених українських мігрантів.

Досвід *Боснії і Герцеговини (БіГ)*, вважаємо, є одним з найдраматичніших на Західних Балканах через інтенсивність війни та унікальну повоєнну політичну структуру. Боснійська війна (1992-1995 рр.) ознаменувалася етнічними чистками, масовими вбивствами та воєнними злочинами. Країна пережила найкривавіший воєнний конфлікт, що призвів до масових жертв та вимушеного переміщення понад 2,2 мільйона осіб, що складало майже половину довоєнної чисельності населення.

Масштабна демографічна катастрофа була не єдиним фактором втрат людського капіталу в регіоні. Війна та повоєнна конституційна структура, заснована на етнічному поділі (боснійська етнічна група мусульман-сунітів, християнські серби і хорвати), спричинила етнічно-мотивовану міграцію, тобто від'їзд представників тих етнічних груп, які не відчували себе в безпеці або не бачили перспектив у повоєнній, політично розділеній країні. А складна та неефективна система управління, закріплена Дейтонськими угодами (1995 р.), призвела до політичної нестабільності і корупції, що стало головним чинником продовження «відтоку мізків» уже в мирний час. Втрата значної частини інтелектуальної еліти та фахівців, а також руйнування освітньої та наукової інфраструктури створили довгострокові перешкоди для ефективного використання людського капіталу, інновацій та економічного зростання.

Таким чином, основними викликами для відновлення людського капіталу стали масштабна демографічна криза та складна внутрішньополітична архітектура країни. Відновлення людського капіталу в Боснії і Герцеговині розпочалося, як зазначалося, після Дейтонських угод і зосереджувалося на гуманітарній допомозі, репатріації та подоланні наслідків інституційної роздробленості.

На початковому етапі (рубіж 1990–2000-х рр.) ключовою метою було забезпечення Права на повернення, тобто реалізації права біженців повернутися до своїх домівок. Ця фаза масової репатріації фінансувалася переважно міжнародними донорами та була зосереджена на розмінуванні територій, відновленні житла та інфраструктури в районах повернення, гуманітарній допомозі та наданні психосоціальної підтримки постраждалому населенню. Хоча значна частина населення БіГ повернулася в результаті реалізації зазначених заходів додому, багато висококваліфікованих фахівців та молодь залишилися за кордоном. Такий демографічний розрив поглибив структурний «відтік мізків», ускладнений етнічною сегрегацією у деяких сферах.

Складна конституційна структура (Федерація БіГ, Республіка Сербська, Округ Брчко) призвела до децентралізації, роздробленості та до створення дублюючих та неузгоджених систем освіти та зайнятості. Кожен суб'єкт мав власні програми, які часто були етнічно розділені (так звані «дві школи під одним дахом»). Ця роздробленість мала негативний наслідок для людського капіталу, оскільки гальмувала економічну трансформацію та перешкоджала створенню єдиного, ефективного ринку праці, що стало постійним каталізатором еміграції молоді.

На відміну від Хорватії та Сербії, БіГ довго не могла сформувати єдину, загальнодержавну стратегію подолання наслідків «відтоку мізків» та розвитку інновацій через політичний параліч. Лише згодом почали з'являтися невеликі, фінансовані міжнародними донорами проекти, спрямовані на підтримку підприємництва та залучення діаспори до інвестицій в людський капітал [15; 16].

Досвід Боснії і Герцеговини показує, що політична нестабільність та інституційна роздробленість можуть нейтралізувати навіть масштабну міжнародну фінансову допомогу. Це є важливим уроком для України. Слід усвідомити, що успішне відновлення людського капіталу після війни потребує функціональної, скоординованої системи управління та подолання внутрішньополітичних розбіжностей, які призводять до еміграції кваліфікованих фахівців та молоді.

Не можна оминати увагою досвід *Косова* у відновленні людського капіталу, який є, вочевидь, найбільш складним у регіоні, відтак й релевантним для України. Він характеризується значним міжнародним втручанням, необхідністю створювати інституції майже з нуля та хронічною політичною невизначеністю.

Косово стало епіцентром останнього масштабного збройного конфлікту югославських воєн 1999 р., ареною найжорстокіших бойових дій, масових злочинів, етнічних чисток, що призвело до найбільшого одномоментного переміщення населення в Європі з часів Другої світової війни. Війна спричинила масштабну втрату людського капіталу, а саме: тисячі жертв, повне руйнування освітньої, медичної та житлової інфраструктури, масову міграцію. Понад 850 тисяч косоварів були вигнані або втекли з країни, створили величезну гуманітарну кризу в сусідніх країнах (зокрема, в Албанії та Північній Македонії).

Після 1999 року Косово перебувало під управлінням ООН і зосередилось на необхідності не просто відновити, а фактично створити заново національний людський капітал в умовах глибокої руйнації та відсутності повного суверенітету. На цьому етапі завдання відновлення людського капіталу було сфокусоване на такому:

- на фізичній відбудові освітньої інфраструктури, що значною мірою фінансувалося міжнародними донорами;
- на підготовці нових національних кадрів – адміністративних та управлінських кадрів для міністерств, поліції та судів;

- на створенні умов для репатріації мігрантів, подоланні гуманітарних наслідків та психосоціальної допомоги.

У 2008 році Косово проголосило незалежність (визнана частково). Незважаючи на значні міжнародні інвестиції, невизначений міжнародний статус продовжував спричиняти «відтік мізків», оскільки молодь шукала кращих можливостей за кордоном. Неспроможність створити достатньо робочих місць, насамперед для численної молоді, призвела до масової молодіжної трудової еміграції, особливо після лібералізації візового режиму з ЄС. В цих умовах Косово, як й інші країни регіону, покладалося на свою велику діаспору, яка сформувалася ще до війни, як на головне джерело грошових переказів та потенційного інвестиційного капіталу [17].

Досвід Косова, вважаємо, є цінним для України не лише через масштаб воєнного протистояння, руйнувань інфраструктури та втрат людського капіталу, а й через таке:

по-перше, через виклик формування/відбудови державних інституцій після війни, особливо на деокупованих територіях;

по-друге, через складність відновлення економіки та людського капіталу в умовах невирішених територіальних спорів і триваючої політичної напруги з сусідньою агресивно налаштованою державою.

Досвід відновлення людського капіталу *Північної Македонії* є унікальним з огляду на те, що, на відміну від Хорватії чи Боснії і Герцеговини, головною проблемою в країні стала не тривала міждержавна війна, а короткостроковий, але інтенсивний внутрішньоетнічний конфлікт 2001 року. Він характеризувався хронічною політичною нестабільністю, масовою еміграцією, «відтоком мізків» – як і в решті країн регіону.

Відновлення людського капіталу в Північній Македонії відбувалося під впливом умов Охридської рамкової угоди (2001 р.), яка стала ключем до миру та відбудови. Ця угода була спрямована на розширення прав етнічних албанців, їхню інтеграцію в державні структури, що було надважливо для відновлення не лише людського, а й соціального капіталу та міжгромадянської довіри. Крім того, відновлювалася інфраструктура, пошкоджена під час конфлікту, здійснювалась реінтеграція переміщених осіб. А для забезпечення рівного доступу до освіти та реалізації права на навчання рідною мовою були проведені реформи в сфері освіти.

Незважаючи на успішне подолання внутрішньоетнічного конфлікту 2001 року, Північна Македонія, як і сусідні держави Західних Балкан, зіткнулася з довгостроковими викликами людському капіталу. Головною проблемою стали «відтік мізків» й тривала еміграція висококваліфікованих кадрів та молоді, спричинені хронічною політичною нестабільністю, високим рівнем безробіття та корупцією. А тривале блокування вступу до ЄС і НАТО, повільна євроінтеграція уповільнювали інституційні реформи, необхідні для поліпшення інституційного капіталу країни [18].

З досвіду Північної Македонії ми маємо взяти, на нашу думку, два важливих уроки:

- урок перший для України полягає у визнанні пріоритету соціальної згуртованості та інклюзії. Досвід 2001 року доводить, що відновлення соціального капіталу через політичну та етнічну інтеграцію є ключовою умовою запобігання внутрішнім конфліктам та забезпечення стабільності, що є життєво важливим для України;

- урок другий полягає в необхідності досягнення політичної стабільності як визначальної умови відновлення людського капіталу. Досвід тривалого блокування євроінтеграції через внутрішні та зовнішні політичні суперечки показує, що хронічна нестабільність безпосередньо призводить до втрат людського капіталу через еміграцію, незалежно від наявності воєнних дій.

Як зазначалося вище, *Чорногорія* і *Албанія* не були основним полем бойових дій, проте ці країни зіткнулися з опосередкованими втратами людського капіталу. Це проявилось в тривалому «відтоці мізків» кваліфікованих кадрів, насамперед через повільні реформи у сфері верховенства права та обмежені можливості кар'єрного зростання, зокрема в державному секторі.

Узагальнення стратегічних напрямів відновлення людського капіталу на Західних Балканах з відповідними прикладами по країнах регіону, а також уроки, які може винести з цього досвіду Україна, представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Стратегічні напрями відновлення людського капіталу на Західних Балканах

Напрямок	Ключові заходи	Приклади застосування	Урок для України
1	2	3	4
Робота з діаспорою та репатріація	Створення програм для залучення висококваліфікованої діаспори. Введення економічних стимулів (податкові пільги для репатріантів). Сприяння циркуляційній міграції	Сербія: проєкт «Ташка Povratka»; податкові преференції для репатріантів. Косово: використання грошових переказів діаспори як основи економіки.	Стратегічні програми для підтримки зв'язку з вимушеними мігрантами (перетворює їх з втрати на ресурс розвитку), збереження діаспори, перехід до моделі циркуляційної міграції
Забезпечення інституційної функціональності та політична стабільність	Успішна політична інтеграція етнічних груп. Реформи у сфері верховенства права. Подолання корупції. Реформування системи управління. Забезпечення єдиного ринку праці та освіти. Створення нових державних інститутів	Боснія і Герцеговина (негативний урок): політичний параліч гальмують відновлення ЛК. Косово: виклик відбудови базових інституцій в умовах політичної невизначеності. Північна Македонія: успішна етнічна інтеграція (Охридська угода) як основа стабільності.	Важливість інституційного капіталу. Хронічна нестабільність, роздробленість управління та корупція підживлюють еміграцію ЛК, незалежно від наявності воєнних дій (Чорногорія).

1	2	3	4
Сприяння економічній конкурентоспроможності та інноваціям	Створення інноваційних фондів та технопарків. Підтримка стартапів. Модернізація професійної освіти	Сербія: Національний фонд інновацій, технопарки. Хорватія: використання грантів ЄС для розвитку підприємництва та підвищення кваліфікації.	Необхідність цільових інвестицій в ІТ та інновацій для генерації високооплачуваних робочих місць
Соціальна реінтеграція та гуманітарна підтримка	Комплексні програми реінтеграції біженців та ВПО (житло та робота/освіта). Психосоціальна допомога. Розмінування	Хорватія: програма повернення та реінтеграції (житло, освіта, працевлаштування). БіГ: масштабна міжнародна допомога на відновлення житла та розмінування. Албанія / Чорногорія: досвід управління масовим напливом біженців з Косова.	Реінтеграція має бути комплексною. Повернення людей вимагає не лише фізичної безпеки (розмінування) та житла, а й гарантованих освітніх та трудових прав
Євроінтеграція та зовнішнє фінансування	Стратегічне використання передвступних фондів ЄС. Адаптація стандартів ЛК до вимог ЄС	Хорватія: Активне застосування Human Resources Development Programme (HRDP) для модернізації робочої сили	ЄС є фінансовою опорою. Механізми євроінтеграції можуть стати головним фін. інструментом для цільового відновлення ЛК

Джерело: складено автором самостійно

Досвід країн Західних Балкан, які пережили збройні конфлікти 1990-х та початку 2000-х років, демонструє, що відновлення людського капіталу є тривалим складним процесом, що вимагає узгодженості внутрішніх зусиль та потужної зовнішньої підтримки. Однією з головних спільних проблем для всіх цих країн (включно з тими, що не були ареною інтенсивних бойових дій) стало структурне та тривале міграційне виснаження, «відтік мізків», втрата висококваліфікованих фахівців, молоді, науковців. Цей процес часто спричинявся не лише прямими наслідками війни, а й слабкими інституціями (політична нестабільність, корупція, відсутність можливостей). Іншою спільною проблемою була складність одночасної реінтеграції мільйонів переміщених осіб та біженців, що вимагала не лише відновлення житла, але й забезпечення освітніх та трудових можливостей.

Для вирішення проблем відновлення національного людського капіталу країни Західних Балкан використовували як урядові програми, так і міжнародну підтримку. Ці програми зосереджувалися на таких пріоритетах:

- стимулювання повернення емігрантів та діаспори (Сербія) – для цього запроваджували економічні важелі (податкові пільги), створювали інноваційні фонди та налагоджували системну співпрацю з діаспорою (модель циркулярної міграції) для перетворення втрат людського капіталу на ресурс відновлення;

- курс на євроінтеграцію (Хорватія) через стратегічне використання передвступних фондів ЄС для підвищення конкурентоспроможності робочої сили, модернізації освіти, фінансування програм соціальної реінтеграції, що підтвердило важливість зовнішньої фінансової підтримки для відновлення людського капіталу;

- курс на державні інституції (Косово), що полягало в необхідності відбудовувати базові інститути освіти та управління майже з нуля після війни в умовах хронічної політичної невизначеності.

Висновки. В статті обґрунтовано, що традиційні механізми відновлення людського капіталу, адаптовані до умов мирного часу, не забезпечують необхідної ефективності під час війни. Аналіз досвіду Західних Балкан доводить, що успіх відновлення людського капіталу визначається не лише масштабом міжнародної допомоги, але й силою внутрішніх інститутів. Головним уроком для України є те, що політична нестабільність і слабкий інституційний капітал (корупція, роздробленість управління), як це демонструє приклад Боснії і Герцеговини, є основними каталізаторами довгострокового «відтоку мізків». Для мінімізації цих втрат та ефективного використання зовнішньої допомоги, Україна має зосередитись на таких заходах:

по-перше, використати євроінтеграцію (за прикладом Хорватії через фонди ЄС) як стратегічну фінансову опору для системної модернізації освіти та ринку праці;

по-друге, впроваджувати програми, орієнтовані на діаспору (за прикладом Сербії), які через економічні стимули та підтримку циркулярної міграції перетворять вимушене переміщення українців на ресурс розвитку повоєнної економіки.

Успіх відновлення людського капіталу в Україні безпосередньо залежить від рішучості у проведенні цих економічних, інституційних та міграційних реформ.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з подальшим дослідженням шляхів повернення людського капіталу України у повоєнному періоді.

Література

1. Берданова О., Дагаєв І. Міжнародний досвід повоєнного відновлення країн. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2024. №2(2). DOI: <https://doi.org/10.17721/3041-1912.2024/2-4/11>
2. Кібальник Л. О., Кравченко О. О., Кушніренко Д. О. Міжнародні підходи до управління людськими ресурсами: адаптація для України у воєнний та повоєнний період. Економіка та суспільство. 2024. №66. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-66-10>
3. Богдан Т. Післявоєнна відбудова: уроки з досвіду Балкан. 2022. URL: <https://censor.net/m3330248>
4. Шульц С.Л., Луцків О.М. Досвід повоєнного відновлення економіки країн Балканського регіону: фінансові та структурні особливості. Історія народного господарства та економічної думки України. 2023. Вип. 56. С.62-80. DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.062>
5. World Bank Group. Human Capital Project. The Human Capital Index. 2025. URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital>
6. Стратегія людського розвитку. Затверджено Указом Президента України від 2 червня 2021 року № 225/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021/conv#n11>

7. Ємельяненко Л. М., Пантасенко В. В. Розвиток людського капіталу в системі стратегування післявоєнної відбудови України. Трансформаційна економіка. 2025. №2 (11). С. 48-56. DOI: <https://doi.org/10.32782/2786-8141/2025-11-8>
8. Коваль О. Оновлення стратегії людського розвитку: аспект репатріації біженців війни. Національний інститут стратегічних досліджень. 2024. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/onovlennya-stratehiyi-lyudsko-ho-rozvytku-aspekt-repatriatsiyi-bizhentsiv>
9. Хорватія: дослідження практик відновлення країн після руйнації. АЦ Інститут аналітики та адвокатури. 2022. URL: <https://iaa.org.ua/wp-content/uploads/2022/10/horvatiya-pdf.pdf>
10. The official site of the Government of the Republic of Croatia. Human Resources Development Programme 2007-2013. 2013. URL: <https://vlada.gov.hr/en>
11. Operational programme human resources development. European Social Fund 2007-2013. Ministry of Labour and Pension System Republic of Croatia. 2013. URL: <https://surl.li/zsiaap>
12. Красота О.В., Сусло Т.Г. Людський капітал як драйвер соціально-економічного відновлення України. Ефективна економіка. 2025. №11. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2025.11.63>
13. The official site of the UNDP Serbia. Programme for return of experts and diaspora engagement. 2025. URL: <https://www.undp.org/serbia/national-human-development-report>
14. Roadmap for circular economy in Serbia. Ministry of Environmental Protection Republic of Serbia. 2020. URL: <https://files.acquia.undp.org/public/migration/rs/roadmap-for-circular-economy-in-serbia.pdf>
15. Бідочко Л., Мельник С. «Розморозка» конфлікту. Що відбувається в Боснії і Герцоговині та чому це важливо для України. 2025. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/37714/2025-03-29-rozmorozka-konfliktu-shcho-vidbuvaetsya-v-bosnii-i-gertsogovyni-ta-chomu-tse-vazhlyvo-dlya-ukrainy/>
16. Шимкевич К. Законсервована Боснія і Герцеговина: історія, наслідки та перспективи Дейтонської угоди. 2021. URL: <https://militaryni.com/uk/articles/zakonservovana-bosniya-i-gertsegovyna-istoriya-naslidky-ta-perspektyvy-dejtonskoyi-ugody-chastyna-1/>
17. The official site of the Government of Kosovo. Action plan for the implementation of the reintegration strategy for repatriated persons. 2010. URL: <https://kryeministri.rks-gov.net/en/>
18. Framework Agreement (Ohrid Agreement). United Nations. 2001. URL: <https://peacemaker.un.org/sites/default/files/document/files/2024/05/mk010813frameword20agreement2028orhid20agreement29.pdf>

References

1. Berdanova O., Dahayev I. Mizhnarodnyy dosvid povoyennoho vidnovlennya krayin. Visnyk Kyivsk'oho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. 2024. №2(2). DOI: <https://doi.org/10.17721/3041-1912.2024/2-4/11>
2. Kibal'nyk L. O., Kravchenko O. O., Kushnirenko D. O. Mizhnarodni pidkhody do upravlinnya lyuds'kymy resursamy: adaptatsiya dlya Ukrayiny u voyennyi ta povoyennyi period. Ekonomika ta suspil'stvo. 2024. №66. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-66-10>
3. Bohdan T. Pislyavoyenna vidbudova: uroky z dosvidu Balkan. 2022. URL: <https://censor.net/m3330248>
4. Shul'ts S.L., Lutskiv O.M. Dosvid povoyennoho vidnovlennya ekonomiky krayin Balkans'koho rehionu: finansovi ta strukturni osoblyvosti. Istoriya narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoyi dumky Ukrayiny. 2023. Vyp. 56. S.62-80. DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.062>
5. World Bank Group. Human Capital Project. The Human Capital Index. 2025. URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital>
6. Stratehiya lyuds'koho rozvytku. Zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrayiny vid 2 chervnya 2021 roku № 225/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021/conv#n11>

7. Yemel'yanenko L. M., Pantasenko V. V. Rozvytok lyuds'koho kapitalu v systemi stratehuvannya pislyavoyennoyi vidbudovy Ukrainy. Transformatsiyna ekonomika. 2025. №2 (11). S. 48-56. DOI: <https://doi.org/10.32782/2786-8141/2025-11-8>
8. Koval' O. Onovlennya stratehiyi lyuds'koho rozvytku: aspekt repatriatsiyi bizhentsiv viyny. Natsional'nyy instytut stratehichnykh doslidzhen'. 2024. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/onovlennya-stratehiyi-lyudskoho-rozvytku-aspekt-repatriatsiyi-bizhentsiv>
9. Khorvatiya: doslidzhennya praktyk vidnovlennya krayin pislya ruynatsiyi. ATS Instytut analityky ta advokatsiyi. 2022. URL: <https://iaa.org.ua/wp-content/uploads/2022/10/horvatiya-pdf.pdf>
10. The official site of the Government of the Republic of Croatia. Human Resources Development Programme 2007-2013. 2013. URL: <https://vlada.gov.hr/en>
11. Operational programme human resources development. European Social Fund 2007-2013. Ministry of Labour and Pension System Republic of Croatia. 2013. URL: <https://surl.li/zsiaap>
12. Krasota O.V., Suslo T.H. Lyuds'kyy kapital yak drayver sotsial'no-ekonomichnoho vidnovlennya Ukrainy. Efektyvna ekonomika. 2025. №11. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2025.11.63>
13. The official site of the UNDP Serbia. Programme for return of experts and diaspora engagement. 2025. URL: <https://www.undp.org/serbia/national-human-development-report>
14. Roadmap for circular economy in Serbia. Ministry of Environmental Protection Republic of Serbia. 2020. URL: <https://files.acquia.undp.org/public/migration/rs/roadmap-for-circular-economy-in-serbia.pdf>
15. Bidochko L., Mel'nyk S. «Rozmorozka» konfliktu. Shcho vidbuvayet'sya v Bosniyi i Hertsohovyni ta chomu tse vazhlyvo dlya Ukrainy. 2025. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/37714/2025-03-29-rozmorozka-konfliktu-shcho-vidbuvaietsya-v-bosnii-i-gertsogovyni-ta-chomu-tse-vazhlyvo-dlya-ukrainy/>
16. Shymkevych K. Zakonservovana Bosniya i Hertsehovyna: istoriya, naslidky ta perspektyvy Deytons'koyi uhody. 2021. URL: <https://militaryni.com/uk/articles/zakonservovana-bosniya-i-gertsegovyna-istoriya-naslidky-ta-perspektyvy-dejtonskoyi-ugody-chastyna-1/>
17. The official site of the Government of Kosovo. Action plan for the implementation of the reintegration strategy for repatriated persons. 2010. URL: <https://kryeministri.rks-gov.net/en/>
18. Framework Agreement (Ohrid Agreement). United Nations. 2001. URL: <https://peacemaker.un.org/sites/default/files/document/files/2024/05/mk010813framework20agreement2028orhid20agreement29.pdf>

Krasota O.,

Doctor of Science (Economics), Associate Professor,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

helena555@knu.ua

THE WESTERN BALKANS EXPERIENCE IN HUMAN CAPITAL RECOVERY: LESSONS FOR UKRAINE

The article is devoted to an in-depth study of the international experience of restoring human capital, which is one of the main, long-term, and most difficult challenges of Ukraine's post-war reconstruction. The relevance of the study is emphasized by the fact that financial investments or the reconstruction of physical infrastructure cannot compensate for the catastrophic demographic losses and destruction of the intellectual potential of the state caused by large-scale military aggression. Since February 2022, Ukraine has faced an unprecedented scale and intensity of "brain drain" and profound social, psychological, and educational

trauma, posing a direct threat to its future economic competitiveness and national security. It is emphasized that, given the systemic nature of war losses, traditional strategies for restoring human capital that were used in peacetime are not very suitable for the war and post-war period. They are unable to counteract the devastating consequences of war, such as demographic catastrophe, psychological trauma, and massive destruction of educational infrastructure. Therefore, the purpose of this study is to conduct a comparative analysis and systematize human capital restoration strategies tested by the Western Balkan countries. The choice of the Western Balkan countries is due to their unique history. They have gone through protracted armed conflicts and have addressed acute issues of restoring human capital after the end of hostilities. It is stated that studying this invaluable experience is extremely important for developing recommendations adapted for Ukrainian state policy in the field of overcoming indirect losses of human capital, in particular, effectively counteracting the mass emigration of qualified specialists, scientists and youth.

The article uses a lot of general scientific and special methods, in particular, the method of analysis and synthesis, generalization, and the historical method.

Keywords: *human capital, macroeconomic stability, socio-economic recovery, "brain drain", repatriation, inclusion, economic policy, circular migration.*